

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
КИЇВСЬКИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ БОРИСА ГРІНЧЕНКА

САВЧЕНКО СВІТЛАНА ВОЛОДИМИРІВНА

УДК 929АПАНОВИЧ:94(477)"19"(043.3)

**ОЛЕНА АПАНОВИЧ У НАУКОВОМУ
ТА ГРОМАДСЬКОМУ ЖИТТІ УКРАЇНИ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХХ СТ.**

07.00.01 – історія України

Автореферат
дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата історичних наук

Київ – 2020

Дисертацією є рукопис.

Роботу виконано на кафедрі історії України Київського університету імені Бориса Грінченка.

Науковий керівник: кандидат історичних наук, доцент
Бонь Олександр Іванович,
Київський університет імені Бориса
Грінченка, кафедра історії України.

Офіційні опоненти: доктор історичних наук, професор,
член-кореспондент НАН України,
Даниленко Віктор Михайлович,
Інститут історії України Національної
академії наук України, завідувач відділу
історії України другої половини XX ст.;

кандидат історичних наук, доцент,
Сухобокова Ольга Олегівна,
Київський національний університет
імені Тараса Шевченка, доцент кафедри
нової та новітньої історії зарубіжних країн.

Захист відбудеться 15 жовтня 2020 року о 10 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради К 26.133.02 Київського університету імені Бориса Грінченка за адресою: 04053, м. Київ, вул. Бульварно-Кудрявська, 18/2.

Із дисертацією можна ознайомитись у бібліотеці Київського університету імені Бориса Грінченка за адресою: 04212, м. Київ, вул. Тимошенка, 13-Б.

Автореферат розіслано « 07 » вересня 2020 року.

Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради
кандидат історичних наук, доцент

І.В. Горпинченко

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність. Вивчення історії інтелігенції та наукових інституцій радянської доби неможливе без належної уваги до життєвого шляху та наукового доробку вітчизняних вчених. Особливо важливим є дослідження динаміки їхнього розвитку в площині радянський / пострадянський історик. З огляду на це, актуальним є студіювання життя і діяльності відомої дослідниці, кандидата історичних наук, лауреата Національної премії України імені Тараса Шевченка Олени Михайлівни Апанович. Вона була однією з тих вітчизняних істориків, які своєю науковою і громадською працею у радянські часи зберігали український характер національної гуманітаристики. Затиснута в умовах радянської ідеологічної парадигми, Олена Апанович змогла здійснити значний внесок у розвиток вітчизняної історичної науки та пам'яткоохоронної справи. Особливий інтерес становить її біографія, яка представила здобутки і втрати українських істориків радянського та пострадянського часів.

Певною мірою складною є проблема підходів до вивчення та оцінювання здобутків радянських істориків. Оскільки важливим є визначення ціннісних підходів до їхньої наукової праці, політико-ідеологічних впливів та світоглядних переконань. Через це історики і складають особливий сегмент аналізу української гуманітаристики. Однаково цікавим є вивчення тяглості історіографічних традицій та відносин у системі «учитель – учень». З огляду на це Олена Апанович, яка жила в період становлення, розвитку і занепаду радянської історичної науки, є зразком використання багатьох традицій і підходів, сприйнятих від свого вчителя Костя Гуслистого, який, передусім, перейняв історіографічну традицію від Дмитра Яворницького та Дмитра Багалія.

Її наукова і особиста біографії міцно пов'язані з епохою, у якій жила дослідниця. Вони також суголосні до загальних оцінок, які вже склались у сучасній українській історіографії про драматизм долі радянських учених, трагедію їхнього покоління. Разом з тим, в умовах переслідування і обмежень, учена змогла створити оригінальні праці, які стали вагомим внеском в українську історичну науку.

За часів сталінського режиму, хрущовської «відлиги», «брежнєвщини» та «перебудови» О. Апанович була однією з представників нонконформістської частини науковців, які мали безпосередній зв'язок із середовищем «шістдесятників» та дисидентів. Трагедія цього покоління істориків полягає у тому, що вони не мали можливості змінити ідеологічні підходи, проте знайшли спосіб розвивати український національний наратив, активізувавши тогочасний громадський рух.

Олена Апанович – одна з діячів української історичної науки, яка органічно поєднувала академічні студії з громадською пам'яткоохоронною діяльністю за збереження і популяризацію пам'яток козацького періоду та Запорозької Січі зокрема. У 1950–1970 роках її діяльність була надзвичайно активною і мала всі ознаки громадянського спротиву комуністичній системі. Наукові дослідження та громадська робота заслужено принесли їй славу «козацької матері», «першої жінки, яка проникла на Запорозьку Січ». Дотепер не втратили значення наукові

праці вченої з історії Чортомлицької Січі й українського війська першої половини XVIII ст. тощо.

З особливою наполегливістю вона продовжувала свою діяльність у часи новітньої Української держави. Постать О. Апанович становить особливий інтерес для дослідження трансформації в системі радянський / пострадянський історик. Дослідниця була в епіцентрі того наукового зламу, який відбувся в українській науці, зокрема історичній, після проголошення незалежності.

Таким чином, вивчення біографії, наукової та громадської діяльності Олени Апанович дасть змогу дослідити основні етапи розвитку української радянської та пострадянської історичної науки, пам'яткоохоронного руху.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційна робота пов'язана з проблематикою наукової теми кафедри історії України Київського університету імені Бориса Грінченка «Складні питання історичної пам'яті країн Центрально-Східної Європи ХХ-ХХІ ст. у парадигмі діалогічності української культури» (Реєстраційний номер: 0116U003294).

Мета дослідження – всебічне та комплексне висвітлення життєвого шляху, наукової та громадської діяльності Олени Апанович. Відповідно до мети визначено такі **завдання**:

- охарактеризувати стан вивчення, джерельну базу та методологію дослідження;
- окреслити життєвий та творчий шлях Олени Апанович, визначити основні чинники формування її світогляду;
- висвітлити зміст і спрямованість наукових досліджень ученої;
- з'ясувати основні етапи роботи Олени Апанович в Інституті історії АН УРСР / Інституті історії України НАНУ;
- дослідити основні здобутки в опрацюванні фондів ЦДІАК України та ІР НБУВ О. Апанович під час роботи в цих архівних установах;
- визначити внесок Олени Апанович у діяльність громадських організацій;
- показати місце і роль історикині у збереженні та популяризації пам'яток українського козацтва.

Об'єкт дослідження – постать Олени Апанович.

Предмет дослідження – науково-дослідна та громадська діяльність Олени Апанович.

Хронологічні рамки роботи визначаються роками життя Олени Апанович (1919–2000). В окремих випадках розглянуто і пізніший період, зокрема, у популяризації пам'яток козацтва, впливу її досліджень на українську історіографію.

Методи дослідження ґрунтуються на принципах наукової об'єктивності, системності, історизму та логіки. У дисертаційній роботі застосовано як загальнонаукові, так і спеціальні методи історичних досліджень. Із загальнонаукових було використано методи: аналізу та синтезу, узагальнення, систематизації. Міждисциплінарні методи: біхевіористський, інституційний, контент-аналізу. Також залучались спеціально-історичні методи: біографічний, порівняльно-історичний та метод синхронного аналізу, ретроспективний, мікроісторичний та просопографічний, аналізу візуальних джерел, гендерного аналізу.

Наукова новизна дисертації полягає у розробці актуальної для української біографістики теми і комплексного вивчення наукової та громадської діяльності Олени Апанович.

Вперше: визначено вплив родини, політичних та ідеологічних процесів на формування світоглядних переконань Олени Апанович; здійснено комплексне дослідження науково-дослідної діяльності вченої в Інституті історії АН УРСР / Інституті історії України НАНУ за джерелами архіву академічної інституції; на основі впровадження до наукового обігу архівних джерел її особового фонду в Інституті рукопису НБУВ, які раніше не були оприлюднені, показано участь у діяльності громадських організацій; досліджено основні її досягнення архівної та громадської діяльності за документами ЦДІАК України, ДАК та ІР НБУВ, які раніше не використовувались.

Уточнено: за допомогою залучення до дослідження джерел усної історії (інтерв'ю з родиною та колегами вченої) основні дати і події її біографії; вплив середовища та політико-ідеологічних змін в Україні на її громадянську позицію та характер наукової діяльності.

Набуло подальшого розвитку: аналіз тематики наукових досліджень; визначення місця і ролі вченої у пам'яткоохоронному русі в Україні 1950–1980 рр.

Практичне значення отриманих результатів полягає в тому, що висновки і положення роботи значно поглиблюють розуміння місця в науці радянського часу істориків-нонконформістів, до яких належала О. Апанович. Матеріали дослідження можуть бути використані в узагальнювальних працях з історії радянської та пострадянської науки в Україні, інституційній історії та історії пам'яткоохоронного руху.

Особистий внесок здобувача полягає у самостійному завершеному науковому дослідженні. Уведенні до наукового обігу значного масиву раніше неопублікованих джерел, виявленні й атрибутуванні низки раніше невідомих архівних матеріалів, фотодокументів, збиранні й опрацюванні інтерв'ю з членами родини та колегами науковиці. Зокрема, опрацьовано особовий фонд О. М. Апанович у ІР НБУВ, який раніше не використовувався дослідниками (3100 одиниць зберігання). Окрім цих архівних документів опрацьовано та систематизовано 9 інтерв'ю. Досліджено невеликий, але важливий масив документів родини Апановичів (м. Харків) і архіву Сергія Білоконя.

Апробація результатів дисертації. Основні результати роботи, її положення та висновки були оприлюднені на 6 наукових конференціях:

- П'ята конференція молодих учених та спеціалістів «Історія освіти, науки і техніки в Україні» 28 травня 2009 р., м. Київ;
- Всеукраїнська наукова конференція «Погляд крізь віки» 25 травня 2009 р., м. Київ;
- Всеукраїнська наукова конференція «Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні» (секція «Історико-краєзнавчі розвідки») 20-21 березня 2013 р., м. Київ;
- Всеукраїнська наукова конференція «Знаки питання в історії України: провінційний простір і час» 19-20 квітня 2013 р., м. Ніжин;

- V щорічна Всеукраїнська науково-практична конференція «Київ і кияни у соціокультурному просторі ХІХ-ХХІ століть: європейський цивілізаційний вимір», 27 травня 2015 р., м. Київ;

- IV Всеукраїнська наукова конференція «Історія та історики в сучасному суспільстві: світовий досвід й українські реалії» 26-27 вересня 2019 р., м. Київ;

- Круглий стіл «Олена Апанович – історикиня, громадська діячка, людина (до 100-річчя від дня народження)». Інститут історії України НАНУ, 10 жовтня 2019 р., м. Київ.

Крім того, результати досліджень обговорювались на засіданні кафедри історії України Київського університету імені Бориса Грінченка.

Публікації. За темою дисертаційної роботи здійснено 12 публікацій (одинадцять одноосібних та одна у співавторстві), з них: 7 статей у наукових фахових виданнях України, 1 в рецензованому періодичному науковому часописі, включеному до переліку міжнародних наукометричних баз (Index Copernicus, Google Scholar), 1 у зарубіжному періодичному виданні, 3 публікації в інших наукових виданнях. Повний обсяг публікацій складає 7,2 д. а.

Структура роботи складається зі вступу, переліку умовних позначень, чотирьох розділів, які містять 9 підрозділів, загальних висновків, додатків і списку використаних джерел та літератури. Основний зміст дисертації викладено на 199 с. Повний обсяг дослідження – 332 с.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ

У **Вступі** обґрунтовано актуальність обраної теми, проаналізовано стан її вивчення; визначено мету, завдання, об'єкт і предмет дослідження, окреслено хронологічні межі. З'ясовано теоретико-методологічні засади дисертації, показано наукову новизну, окреслено перспективи практичного застосування результатів роботи, вказано форми апробації основних положень дослідження.

У **Розділі 1 «Історіографія, джерельна база та методологія»** проаналізовано історіографію теми, використані у роботі джерела та методи дослідження.

У підрозділі 1.1. «*Стан наукової розробки теми*» історичні та історіографічні дослідження, які стосуються висвітлення різних аспектів діяльності О. Апанович представлено за відповідними групами. Першу групу складають праці, присвячені вивченню життєвого і творчого шляху історикині. Серед них – біобібліографічні праці Інституту історії України НАНУ, дослідження про українських радянських істориків С. Батуриної, І. Колесник, які вказують на складні умови, в яких доводилось працювати історикам генерації О. Апанович. Взаємини її з колегами по історичному цеху відображені у роботах О. Гуржія, С. Юсова, О. Удода. До цієї групи слід додати біографічні дослідження М. Дмитрієнко, Ю. Мицика, Л. Тарнашинської про основні факти життєвого шляху вченої. Другу групу складають роботи істориків про основні напрями історичних досліджень Олени Апанович: про наукові зв'язки історикині та дніпропетровських дослідників написала Г. Швидько. Я. Калакура та І. Колесник, О. Рубльов, Ф. Шевченко називають її серед критично налаштованих до системи істориків. Найбільше досліджувались козакознавчі праці О. Апанович В. Смолієм, який, визначаючи

її місце і роль у радянському історичному дискурсі, вважає, що вона представляла ревізійні / нонконформістські підходи. Наступну групу складають роботи, що досліджують наукову діяльність ученої в Інституті історії АН УРСР / Інституті історії України НАНУ, а також в архівних установах. Це роботи О. Яся, які присвячені вивченню історії історичної академічної науки. Вони показують наукову мережу О. Апанович в академічній установі. І. Колесник досліджувала постать ученої у контексті інтелектуальної генеалогії українських радянських істориків 1960–1980 рр. Архівну діяльність О. Апанович у відділі рукописів ЦНБ АН УРСР показано в узагальнювальній праці за редакцією Л. Дубровіної. Окрему важливу групу становлять роботи, що представляють громадську діяльність історикині щодо збереження та популяризації пам'яток козацтва, у жіночому рухові, збереженні пам'яток Києва. Так роботу Олени Апанович у «Всеукраїнському жіночому товаристві імені Олени Теліги» розкрито у публікаціях Л. Кочевської та Л. Тарнашинської. На значущість її пам'яткоохоронної діяльності вказують праці Ю. Мицика, В. Галішевського, В. Акуленка. Водночас аналіз історіографії показує, що комплексного дослідження теми ще не проводилось.

Підрозділ 1. 2. «Джерельна база дослідження» присвячено огляду опрацьованого комплексу різноманітних джерельних матеріалів, які класифіковано за групами. Насамперед, це документальні джерела, які містять документи державних і партійних органів. Вони демонструють можливості й умови, у яких працювала О. Апанович протягом радянського і пострадянського часів. Залучено значний обсяг документів про життєвий шлях науковиці – це матеріали з її особового фонду ІР НБУВ та інших архівосховищ. Наступною групою є документи про наукову, науково-організаційну та архівну діяльність дослідниці. Вони дають змогу детально дослідити роботу історикині в Інституті історії АН УРСР / Інституті історії України НАНУ, ЦДІА УРСР та відділі рукописів ЦНБ АН УРСР. Важливу частину джерел становлять документи про громадську діяльність. Це як опубліковані, так і архівні матеріали УТОПШ та інших громадських організацій, у яких брала активну участь О. Апанович, що зберігаються в ДАК і ЦДАВОУ. Оповідні джерела представлені спогадами самої дослідниці, її колег і сучасників. Уведено до наукового обігу інтерв'ю про історикиню членів її родини, істориків С. Білоконя, Ю. Мицика, В. Щербака, архівістів Л. Гісцової та Т. Слюдікової. Розлого представлені джерела особового походження – епістолярії О. Апанович, біографічні документи з кількох архівосховищ (ЦДІАК України, Архіву НБУВ, НА ПУ НАНУ). Загалом джерела мають достатню інформаційну наповненість для визначення ґрунтовної характеристики ролі та місця О. Апанович у науковому і громадському житті України другої половини ХХ ст.

У підрозділі 1. 3. «Теоретико-методологічні засади» окреслено принципи та методи, використані у дисертації. Робота ґрунтується як на загальнонаукових, так і спеціально-історичних методах дослідження. У дисертації враховані сучасні наукові підходи до вивчення інтелектуальної біографії радянської / пострадянської вченої. Зокрема – це історія ментальності Олени Апанович у її динаміці, також історія побутування у радянській і пострадянській політичній та соціальній системах, середовищі істориків-професіоналів. Українські дослідники інтелектуальної історії (О. Ясь, В. Ващенко) виробили підхід, який характеризує інтелектуальну біографію як інтелектуальне становлення особистості.

У Розділі 2 «Становлення особистості Олени Апанович у контексті українського наукового та громадського життя ХХ ст.» досліджено основні етапи біографії історикині у контексті подій української радянської та пострадянської історії 1920–2000 рр.

У підрозділі 2.1 «Формування світоглядних переконань і громадянської позиції вченої» показано вплив на світогляд О. Апанович основних соціокультурних процесів ХХ ст. Складні політико-ідеологічні процеси вплинули на здобуття освіти у Москві та Харкові, становлення її як науковця. Радянська каральна система зробила свій відбиток і на науковій кар'єрі вченої – звільнення з ЦДІА УРСР через репресованого батька та з Інституту історії АН УРСР за причетність до дисидентів і нонконформістську позицію. Наукова і громадська діяльність дослідниці сприяли формуванню національної самосвідомості та формуванню високого авторитету в суспільстві.

У підрозділі 2.2. «Спектр наукових інтересів» вказано, що тематика наукового доробку Олени Апанович визначалась епохою, в яку вона жила, роботою у науково-дослідних, архівних інституціях та її власним світоглядом. Вона була частиною радянського та пострадянського наукового дискурсу. Виділено чотири основні етапи наукової творчості О. Апанович, найважливішими напрямками якої були історія українського козацтва та ранньомодерна історія. Незважаючи на ідеологічний тиск, дослідниця здобула значний авторитет у професійному середовищі істориків та особливий статус «козацької матері». 1960 рр. видалися найбільш плідними для таких її досліджень. У науковій роботі вченої свідомо було зроблено акцент на національній історії. У 1990 рр., за часів незалежної України, Олена Апанович зосередилась на науково-популяризаторській праці та була належно пошанована – стала лауреатом Національної премії імені Тараса Шевченка. Визнаними здобутками вченої ще стали: наукова праця над джерелами козацького періоду, видання монографії про українську рукописну книгу та відродження напряму спеціальних історичних дисциплін – маргіналістики. Віднайдення щоденника В. Вернадського та показ зв'язків вченого з Україною у монографії та численних публікаціях також завдячуємо О. Апанович.

Розділ 3 «Наукова діяльність Олени Апанович» розкриває її роботу в науково-дослідних та архівних установах Києва.

У підрозділі 3.1. «Робота в Інституті історії АН УРСР та Інституті історії України НАНУ» зазначено, що ця праця поділяється на два періоди: радянський (1950–1972 рр.) та період незалежної України (1995–1999 рр.) На основі документів Наукового архіву ІУ НАНУ, який містить протоколи засідань, звіти співробітників і відділів та інші матеріали, проаналізовано її роботу у відділі історії феодалізму і відділі історії України середніх віків та раннього нового часу. Дослідження показало, що вона була принциповою під час роботи як над власними науковими текстами, так і роботами колег. У радянський період належала до опозиційно налаштованої нонконформістської частини українських істориків – Ф. Шевченка, О. Компан, М. Брайчевського, Я. Дзири. Вона брала участь у найважливіших процесах академічного середовища того часу та значно розширила тематику козакознавчих студій. За часів незалежної України, коли її було поновлено на посаді старшого наукового співробітника Інституту історії України НАН України, вона виконувала планові завдання відділу,

але через життєві обставини зосередилась на виданні наукових і популярних праць, які були важливими для розвитку української історіографії.

Підрозділ 3.2. *«Дослідницька й організаційна діяльність ученої в архівних установах»* присвячений раніше недослідженій проблематиці. Архівна діяльність О. Апанович також поділяється на два періоди. Перший (1944–1950 рр.), коли вона у складних умовах повоєнного часу працювала у ЦДІА УРСР. Нею було впорядковано та опрацьовано значну кількість фондів (зокрема і фонд Архіву Коша Нової Запорозької Січі), більша частина яких була повернута з евакуації та з-за кордону. Спочатку як рядовий архівіст, а згодом на посаді начальника відділу давніх актів системно працювала над упорядкуванням фондів з історії Гетьманщини, документальних збірок монастирів. За приховування фактів про репресованого батька вона отримала сувору догану, і невдовзі була звільнена. Другий період архівної діяльності О. Апанович почався вимушено: у 1973 р. після звільнення з Інституту історії в одному з унікальних українських архівосховищ – відділі рукописів ЦНБ АН УРСР. Там вона, окрім роботи над плановими науковими темами, розібрала і систематизувала значний обсяг цінних архівних фондів – О. Новицького, Я. Новицького, А. Степовича, Київського митрополита Платона, М. Остроградського, монастирів, фамільні фонди Радзивілів тощо. Проте її намагалися звільнити. Лише за підтримки партійного й академічного керівництва їй вдалося продовжити роботу у відділі рукописів. Попри жорсткий ідеологічний і організаційний контроль, вона провадила пошукову діяльність щодо українських рукописних книг. Зокрема, в українських та російських архівосховищах дослідницею віднайдено половину відомих науці списків літопису Григорія Грабянки, списки робіт В. Григоровича-Барського, «Історії Русів» тощо. Особливу цінність становить віднайдений та досліджений нею щоденник В. Вернадського. Саме завдяки її наполегливій праці побачили світ роботи про українські корені першого президента УАН В. Вернадського, роль видатного вченого у формуванні найбільшої наукової бібліотеки України. З її ініціативи почався процес присвоєння ім'я В. Вернадського Національній бібліотеці України.

Розділ 4 «Олена Апанович у громадському житті» присвячений вивченню ролі та місця вченої у різних громадських формаціях радянського і пострадянського часів.

У підрозділі 4.1. *«Участь у діяльності громадських організацій»* досліджується маловідомий аспект її громадської роботи – участь у жіночому рухові. За часів незалежності, коли було засновано Всеукраїнське жіноче товариство імені Олени Теліги, вчена була активною у його роботі. Діяльність була спрямована на піднесення національної свідомості та утвердження демократії не лише серед жіноцтва, а і в незалежній державі загалом. О. Апанович охоче брала участь у конференціях та інших заходах, організованих товариством, діяльності київського осередку зокрема. У цьому підрозділі проаналізовано пам'яткоохоронну роботу вченої у київській організації Українського товариства охорони пам'яток історії та культури. Вона належала до тієї групи українських, насамперед, київських учених, які у 1960–1980 рр. завдяки громадській ініціативі та наполегливості змогли врятувати низку пам'яток від руйнування. У 1966 р. О. Апанович була однією з ініціаторів створення київської організації УТОПШК. Саме вона очолила роботу секції історичних пам'яток, представниками якої були відомі постаті того часу: З. Хижняк, Л. Гісцова, Л. Проценко,

К. Стецюк, В. Шевченко. Ця секція ініціювала обстеження та розробила пропозиції щодо збереження найважливіших київських пам'яток – Печерського історико-культурного заповідника, Золотих Воріт, Печерської фортеці. Під керівництвом О. Апанович секція створила окремі тематичні групи для вивчення некрополів Києва, фотофіксації пам'яток, підготовки покажчика вулиць міста. Нагальною була їх робота щодо складання реєстру історичних пам'яток Києва, як існуючих, так і зруйнованих, а також вилучених із державного реєстру. Активно працювала над складанням списку існуючих і зруйнованих поховань видатних осіб. Завдяки зусиллям О. Апанович, М. Брайчевського, О. Компан та їхніх однодумців було врятовано комплекс історичних будівель Києво-Могилянської академії. Загалом Поділ був у центрі уваги пам'яткоохоронців – Контрактова площа, Флорівський монастир та інші об'єкти. Проте після звільнення з академічного інституту, її було усунуто з посади голови секції у 1974 р., і за короткий час вона відійшла від активної роботи в УТОПШК.

Підрозділ 4. 2. *«Місце і роль ученої у збереженні та популяризації пам'яток українського козацтва»* присвячений найвідомішій сфері громадської діяльності Олени Апанович. Така робота дала змогу вченій не тільки презентувати наукову складову, а і реалізовувати можливість збереження історичної пам'яті українського народу. О. Апанович разом з пам'яткоохоронцями, за сприяння частини партійного і державного керівництва УРСР, вдалося розпочати розбудову історико-культурного заповідника на острові Хортиця. Згідно з ухваленою урядовою постановою 1965 р. про його створення, було розпочато розробку проекту, у створенні якого Олена Апанович брала активну участь. Саме вона підготувала тематичні пропозиції до проектування меморіального комплексу Державного історико-культурного заповідника запорізького козацтва на острові Хортиця для засідання дирекції Інститут історії АН УРСР у 1966 р. Насамперед, вченою було запропоновано побудувати музей і панораму із зображенням взяття козаками Кафи. Згодом рада доповнила комплекс етнографічним музеєм просто неба. У такий спосіб учена намагалась показати козацтво генератором матеріальних і духовних цінностей. Також їй належить ідея перенесення на Хортицю могил видатних запорізьких і козацьких лідерів, з метою створення національного пантеону. Хоча ця ідея не була реалізована через низку об'єктивних і суб'єктивних причин, проте вказує на спрямування діяльності Олени Апанович. У просуванні ідей заповідника вчена співпрацювала із запорізькими пам'яткоохоронцями М. Киценком та С. Кириченком. Так науковиця стала консультантом проектних груп із Запоріжжя і випускників Київського художнього інституту, залучених до реалізації проекту. Меморіальний комплекс на Хортиці викликав значний суспільний резонанс й обговорення у фахових та урядових колах. Це був той нечастий в умовах радянської системи випадок, коли поєднувались громадські, наукові та державні ініціативи. До обговорення проектів заповідника долучились відомі діячі культури – О. Гончар, Б. Антоненко-Давидович, П. Загребельний, Ю. Щербак та багато інших. Процес обговорення проектів Хортицького заповідника спонукав українську інтелігенцію до розуміння нагальної потреби відродження національної історичної пам'яті, а відтак, і самосвідомості. Однак створення заповідника гальмувалося не тільки консервативною верхівкою УРСР, а і номенклатурою на місцях. Уже на початку 1970 рр. Олена Апанович

була активною учасницею дискусії про зміст діорам у майбутньому музеї заповідника на Хортиці. З 1972 р. поступово роботи на Хортиці було згорнуто. І хоча на той час О. Апанович та її однодумцям вповні не вдалося реалізувати свій задум, у нових історичних умовах незалежної України Хортицький заповідник став одним із центрів збереження історичної пам'яті про українське козацтво. У період «перебудови» Олена Апанович була науковим консультантом, активним учасником і популяризатором двох (1989 і 1990 рр.) експедицій «Запорізька Січ: зруйноване й уціліле». Вони стали помітним явищем у громадському житті України та сприяли зростанню самосвідомості українського народу.

У **Висновках** узагальнено основні наукові результати дослідження:

1. Вивчення історіографії про біографію, наукову та громадську діяльність Олени Апанович показує, що немає дослідження, яке комплексно узагальнює творчий шлях ученої. Проте українською історіографією накопичено значний історіографічний та довідковий масив публікацій. Це не тільки праці, присвячені вивченню життєвого і творчого шляху історикині – переважно у довідкових, енциклопедичних виданнях, а й роботи колег про її основні наукові зацікавлення. Тема вивчення істориків українського козацтва 1950–1970 рр. уже розробляється українськими істориками. Є дисертаційні та монографічні роботи про В. Голобуцького, М. Брайчевського, К. Гуслистого, М. Петровського. Окрему частину праць становлять біобібліографічні та ювілейні видання. Як форма наукового пошанування заслуг відомої історикині, вони дають важливий матеріал для аналізу наукової діяльності вченої, вивчення основних етапів її життя та діяльності. Ювілеї О. Апанович завжди пошанували інтерес до її козакознавчих досліджень, пам'яткоохоронної та громадської роботи. Вона також згадується у зв'язку з інституціональною історією Інституту історії України НАНУ та Інституту рукопису НБУВ.

Джерельна база вивчення діяльності О. Апанович ґрунтується на матеріалах семи архівосховищ України. Найбільшим є її особовий фонд у Інституті рукопису НБУВ. Це різні за тематикою і походженням документи, які стосуються багатьох періодів життя та діяльності Олени Апанович. Найкраще вони розкривають її наукову та громадську діяльність у Києві, нечисленними є джерела про дитинство та юність ученої. Особові справи з інституцій, у яких працювала О. Апанович дали змогу уточнити біографічну інформацію. Уперше вводяться до наукового обігу більшість документів, використаних у дисертації: матеріали особового фонду ІР НБУВ, архіву НБУВ, Наукового архіву ІУ НАНУ, ЦДІАК України, матеріали УТОПІК у ЦДАВОУ та ДАК. Також авторкою залучено низку інтерв'ю із членами родини та колегами вченої, що уможливило розкриття біографічних даних та відобразити її у колі близьких і професійному середовищі. Усе це дало змогу досягти поставлених завдань дослідження.

Залучення сучасних методів наукового історичного дослідження забезпечило висвітлення біографії Олени Апанович на тлі інституціональної історії української історичної науки. Використання просопографічного підходу сприяло вивченню її наукової та громадської діяльності у колі колег-науковців. Інтелектуальна біографія, до якої можна віднести і наше дослідження, дала змогу розкрити світогляд Олени Апанович у його розвитку, а також побутування у радянській і пострадянській політико-соціальних системах.

2. Авторка виділила такі періоди життя О. Апанович: 1) дитинство та юність – період становлення як особистості у Росії, Україні (Суми, Харків), Китаї (Китайська східна залізниця) – 1919–1937 рр.; 2) студентські роки – навчання у Москві та Харкові (1937–1941 рр.); 3) період евакуації – життя в Казахстані та Башкирії (1941–1944 рр.); 4) київський (радянський) період, коли вона відбулась як науковець, громадський діяч (1944–1991 рр.) – найбільш плідний період, розквіт припадає на 1960 рр.; 5) київський період часів незалежної України (1991–2000 рр.) – період суспільного та наукового визнання, підйому національної самосвідомості українського суспільства.

Особистість Олени Апанович перебувала під постійним впливом політичних змін у СРСР, а згодом – і в незалежній Україні. Проте в роботі показано, що вона була, зокрема, самостійним суб'єктом цього процесу. Адже наукова і громадська діяльність, пов'язана з історією та пам'ятками українського козацтва давала поштовх до зацікавленості власним минулим, а відтак і зростанню національної самосвідомості. У дослідженні встановлено, що маючи високий авторитет серед істориків та громадськості, вона посіла помітне місце в українській гуманітаристиці 1960 рр. Але відхід від радянських ідеологічних догм та причетність до дисидентського середовища вартували їй наукової посади. Після тривалого усунення від улюбленої тематики у часи незалежності вона переживала новий підйом творчої та громадської активності.

3. Авторкою значно уточнено наявну вже в українській історіографії періодизацію наукової діяльності Олени Апанович і визначено чотири основні періоди. Наукові дослідження було виділено за такими напрямками: 1) історія українського козацтва та ранньомодерна історія; 2) археографія і джерелознавство; 3) козацьке літописання та історія української рукописної книги; 4) біографістика; 5) історіософія та історіографія. Провідним з них був козакознавчий. Але не тільки він визначив науковий авторитет ученої. Це також і дослідження біографії та наукової спадщини В. Вернадського, якого вона відкрила для української історичної науки. Учена доклала чимало зусиль до відродження вивчення української рукописної книги та маргіналістики. Значна перерва в роботі академічного Інституту історії України хоч і загальмувала її активність із козакознавчого напрямку, але в 1990 рр. розпочався другий період розквіту цих студій дослідниці.

4. Робота Олени Апанович в Інституті історії АН УРСР / Інституті історії України НАНУ поділяється на два нерівновеликі періоди: 1) 1950–1972 рр. – Інститут історії АН УРСР; 2) 1995–1999 рр. – Інститут історії України НАНУ. Тривалий перший період роботи в ІІ АН УРСР сформував високий рівень авторитету в середовищі істориків та громадськості. Вона була залучена до всіх процесів Інституту. Водночас, відбулося її зближення з колегами, які належали до опозиційної когорти радянських істориків України. Фаховістю і принциповістю О. Апанович виділялась у відділі історії феодалізму під час обговорення та рекомендацій до публікації робіт колег, але так само вимоглива була і до власних праць. Належність до нонконформістської групи дослідників призвела до її звільнення з Інституту під приводом скорочення штатів у 1972 р. Поновлення у 1995 р. відбулося як повернення справедливості, але через

поважний вік і слабе здоров'я вона не могла розгорнути суто наукову роботу, а зосередилась на публікаціях козакознавчих праць.

5. Раніше практично недослідженою була архівна діяльність Олени Апанович. Утім вона була значущою в 1944–1950 рр. у ЦДІА УРСР. Науковиця не тільки ознайомилась із багатьма джерелами історії українського козацтва, а й провела кропітку роботу з упорядкування та опрацювання документальних фондів ранньонового й нового періодів. Особливо важливою була праця Олени Апанович у відділі рукописів ЦНБ АН УРСР. Хоча вона спочатку таку архівну роботу сприймала як усунення від козакознавчих досліджень академічного характеру, але згодом віднайшла в ній сенс. Учена опрацювала значну кількість фондів цього унікального архівосховища, визначивши для себе й української історичної науки два нові напрями – українська рукописна книга й дослідження української біографії Володимира Вернадського. Особливо цінними були як віднайдення щоденника та інших документів академіка, так і підготовка низки наукових розвідок про різні аспекти біографії, діяльності В. Вернадського та монографії, яка мала два видання.

6. Майже недосліджена і діяльність Олени Апанович у жіночому русі. А її робота у Всеукраїнському жіночому товаристві імені Олени Теліги була спрямована на національно-культурне піднесення в Україні ще на початку її незалежності. Відома історикиня своїм громадським і науковим авторитетом, участю у заходах товариства сприяла цьому процесу. Стала почесною членкинею організації.

Малодослідженою була робота Олени Апанович як керівника секції історичних пам'яток Київської організації УТОПШ. У 1966 р. вона була однією із засновників організації – членом правління та головою секції пам'яток історії. Саме ця секція під її керівництвом перетворилась на провідну структуру київського осередку УТОПШ. Олена Апанович координувала зусилля відомих учених і пам'яткоохоронців: З. Хижняк, Л. Гісцової, Л. Проценко, К. Стецюк, В. Шевченко. Згодом, разом з І. Гончарем, Г. Логвином, М. Брайчевським та іншими ініціювала зміну спрямування Печерського історико-культурного заповідника із суто атеїстичного на охорону та збереження пам'яток. Завдяки роботі секції під орудою О. Апанович, було врятовано вали Печерської фортеці, комплекс будівель, які складають нині корпуси Києво-Могилянської академії, Золоті Ворота, Флорівський монастир та інші комплекси пам'яток. Не менше значення мала організована нею робота зі складання реєстру пам'яток Києва, вперше проведена інвентаризація пам'яток Подолу. Але у 1974 р. її усунули від головування секції історичних пам'яток. Це було продовження політичних гонінь на вчену.

7. Головною справою життя Олени Апанович можна вважати не тільки вивчення історії українського козацтва, а й збереження та популяризацію пам'яток козацької доби. Вона була серед провідних ідеологів збереження козацької спадщини – як рухомої, так і нерухомої. Реалізовувала комплексно, спрямовуючи свій науковий потенціал на підйом національної свідомості українців. Це і збереження історичної пам'яті про козацькі часи, і складання детального реєстру пам'яток, які підлягали охороні та збереженню, і проведення просвітницьких заходів. Проте головним проєктом у збереженні

пам'яток козацтва, у якому дослідниця відігравала провідну роль, формувала концепцію, був історико-культурний заповідник на Хортиці. Вона бачила його майбутнім пантеоном козацької слави. І нехай деякі її ідеї (про перенесення поховань видатних козацьких лідерів на Хортицю) не знайшли підтримки серед партійних органів і частини пам'яткоохоронців та істориків, усе ж залучення широкої громадськості до збереження і популяризації пам'яток часів козащини призвело до значних зрушень суспільної свідомості. Саме через це партійне і радянське керівництво було змушене загальмувати таку активність. І коли, за часів перебудови, стало можливо реалізовувати пам'яткоохоронні проекти козацької тематики, вона стала науковим керівником двох комплексних експедицій «Запорізька Січ: зруйноване й уціліле» у 1989 і 1990 рр. За задумом О. Апанович та її колег, це мало сприяти зацікавленості історією та козацтвом, зокрема, не тільки в наукових центрах України, а й активізувати охорону пам'яток на місцях, залучивши місцеву громадськість до такої роботи. Таким чином, Олена Апанович реалізовувала найголовнішу місію, яку сформулювала для себе за часів незалежності – повернення історичної пам'яті українського народу.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Наукові праці, у яких опубліковані основні наукові результати дисертації:

1. Савченко С. В. Олена Апанович в українському жіночому русі / С. В. Савченко // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – Запоріжжя: ЗНУ, 2012. – Вип. XXXIV. – С. 118–124.
2. Савченко С. В. Олена Апанович в діяльності Київської міської організації Українського товариства охорони пам'яток історії та культури / С. В. Савченко // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. Зб. науков. пр. – Вип. 22. – К., 2013. – С. 153–159.
3. Savchenko S. Olena Apanovych activity in the Ukrainian Association for the Protection of Historical and Cultural Monuments aimed at preservation of Khortytsia monuments in 1960 – 1970 years/ S. Savchenko // French Journal of Science and Educational Research. – Paris University Press, 2014. – № 2 (12), July–December. – Volume II. – С. 622–627.
4. Савченко С. В. «Це – пісня душі моєї»: Олена Апанович у збереженні пам'яток Запорізької Січі в кінці 1980 – на початку 1990 років / С. В. Савченко // Сумська старовина. – Суми, 2014. – Вип. XLIII–XLIV. – С. 107–116.
5. Савченко С. В. «Хортиця увійшла в моє серце і душу». Олена Апанович у збереженні пам'яток Хортиці у 1960 – на початку 1970 років / С. В. Савченко // Гілея: науковий вісник. – Київ, 2015. – Вип. 4 (95). – С. 94–100.
6. Савченко С. В. Олена Апанович у збереженні історичної пам'яті українського народу / О. І. Бонь, С. В. Савченко // Київські історичні студії. – К.: Київський університет імені Бориса Грінченка, 2019. – № 2 (9). – С. 27–35.

Наукові праці, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

7. Савченко С. В. Українська ментальність та аспекти агрокультури українського козацтва у науковій творчості Олени Апанович в контексті ідей Сергія Подолинського та Володимира Вернадського / С. В. Савченко / Історія освіти, науки і техніки в Україні: матеріали п'ятої конференції молодих учених та спеціалістів, м. Київ, 28 травня 2009 р. / УААН, ДНСГБ; редкол.: В. А. Вергунова та ін. – К., 2009. – С. 162–163.

8. Савченко С. В. Апанович О. М.: життєдіяльність, наукове кредо / С. В. Савченко // Погляд крізь віки: матеріали наукової конференції, м. Київ, 25 травня 2009 р. – К., 2009. – С. 3–22.

9. Савченко С. В. «Але головне було – наука»: київський період життя Олени Апанович у спогадах та листах / С. В. Савченко // Київ і кияни у соціокультурному просторі ХІХ-ХХІ століть: європейський цивілізаційний вимір: матер. V щоріч. Всеукр. Наук.-практ. конф., 27 трав. 2015 р., м. Київ / Київ. ун-т ім. Б. Грінченка,

Благод. фонд сприян. розв. освіти ім. Б. Грінченка; редкол.: В.О. Огнев'юк (голова), Л.Л. Хоружа, К.О. Линьов [та ін.]; наук. ред.: О.О. Салата, Є.А. Ковальов. – К.: Київ. Ун-т ім. Б. Грінченка, 2015. – С. 179–186.

Наукові праці, які додатково відображають наукові результати дисертації:

10. Савченко С. В. Аспекти агрокультури козацької держави в контексті історизму / С. В. Савченко // Історія науки і біографістика. Електронне наукове фахове видання. – К., 2009. – № 2. – Режим доступу: http://inb.dnsgb.com.ua/2009-2/09_savchenko.pdf

11. Савченко С. В. Місця пам'яті українського козацтва у щоденникових нотатках Олени Апанович / С. В. Савченко // Література і культура Полісся. – Ніжин, 2013. – Вип. 73. – С. 10–18.

12. Савченко С.В. Олена Апанович та її внесок у дослідження та збереження могили Івана Сірка / С.В. Савченко // Краєзнавство. – 2018. – Вип. 4 (105). – С. 170–178.

АНОТАЦІЯ

Савченко С.В. Олена Апанович у науковому та громадському житті України другої половини ХХ ст. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук за спеціальністю 07.00.01 – історія України. – Київський університет імені Бориса Грінченка. – Київ, 2020.

Дисертація присвячена актуальній для української біографістики темі: комплексному висвітленню життєвого шляху і дослідженню наукової, архівної та громадської діяльності Олени Апанович. Дослідження дало змогу виділити основні етапи життя, прослідкувати еволюцію світогляду, уточнити наявну в українській історіографії періодизацію наукової діяльності О. Апанович. Вона зробила вагомий внесок в історію та джерелознавство українського козацтва,

вивчення козацького літописання та рукописної книги, дослідження біографії В.І Вернадського, відродила маргіналістику. Працюючи в академічному Інституті історії України, вчена стала важливим суб'єктом трансформацій в історичній науці і громадському житті України другої половини ХХ ст. Її наукова та громадська праця з історії і пам'яток українського козацтва давала поштовх до зростання національної самосвідомості в Україні. Про це свідчить її участь у проекті заповідника на Хортиці. Вивчення архівної діяльності Олени Апанович показало, що вона провадила значну роботу з упорядкування та публікації документальних фондів ЦДІА УРСР та відділу рукописів ЦНБ АН УРСР. Була активною і в жіночому русі у 1990 рр. Плідною була праця О. Апанович як керівника секції історичних пам'яток Київської організації УТОПІК.

Ключові слова: Олена Апанович, історик, наукова діяльність, громадська діяльність, історія українського козацтва, збереження пам'яток, радянський / пострадянський учений.

АННОТАЦІЯ

Савченко С.В. Елена Апанович в научной и общественной жизни Украины второй половины ХХ ст. – Квалификационная научная работа на правах рукописи.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук по специальности 07.00.01 – история Украины. – Киевский университет имени Бориса Гринченка. – Киев, 2020.

Диссертация посвящена актуальной для украинской биографистики теме: комплексному освещению жизненного пути и исследованию научной, архивной и общественной деятельности Елены Апанович. Исследование дало возможность выделить основные этапы жизни, проследить эволюцию мировоззрения, уточнить существующую в украинской историографии периодизацию научной деятельности Е. Апанович. Она осуществила значительный вклад в историю и источниковедение украинского казачества, изучение казацкого летописания и рукописной книги, исследования биографии В.И. Вернадского, возродила маргиналистику. Работая в академическом Институте истории Украины, ученая стала важным субъектом трансформаций в исторической науке и общественной жизни Украины второй половины ХХ ст. Ее научная и общественная работа по истории и памятникам украинского казачества дала толчок для роста национального самосознания в Украине. Об этом свидетельствует ее участие в проекте заповедника на Хортице. Изучение архивной деятельности Елены Апанович показало, что она провела значительную работу по обработке и публикации документальных фондов ЦГИА УССР и отдела рукописей ЦНБ АН УССР. Была активной и в женском движении в 1990 гг. Плодотворной была работа Е. Апанович как руководителя секции исторических памятников Киевской организации УООПИК.

Ключевые слова: Елена Апанович, историк, научная деятельность, общественная деятельность, история украинского казачества, охрана памятников, советский / постсоветский учёный.

SUMMARY

Savchenko S.V. Olena Apanovych within the framework of academic and civil activity of Ukraine in the second half of the XXth century - scientific work for a qualification, as a manuscript.

The dissertation for obtaining of the scientific degree of the Candidate of Sciences in History in specialization 07.00.01 – History of Ukraine. – Borys Grinchenko Kyiv University. Kyiv, 2020.

The dissertation is devoted to an important for Ukrainian bibliography topic – systematic analysis of the life, scientific endeavours, archival and civil activities of Olena Apanovych. The analysis allowed to distinguish the life stages, life outlook evolution, and to clarify an available in Ukrainian historiography periodization of Olena Apanovych's activities.

There were a couple of scientific research flows of Olena Apanovych revealed: 1) the history of Ukrainian cossacks and early-new history; 2) archeography and source studies; 3) cossacks manuscripts and Ukrainian manuscripts history; 4) bibliography; 5) philosophical history and historiography. Among those flows, the most famous and productive was the one on cossacks. However, it was not the only one founded the authority of the scientist. Additional ones were analysis of bibliography and scientific activities of V. Vernadskoho, who actually revealed to the scientific public by her. The scientist recreated the analysis of manuscripts and marginalistics.

The research established that for a long working of time in the Institute of History AN USSR earned a respect among historians and civil society. She became an important figure in Ukrainian humanitarian research of 1960th. She was a member of non-conformists group of scientists and thus forced to resign from the Institute of History. As a restoration of justice, she employed back to the institution in 1995. However, due to the respected age and illnesses she could not proceed with an active scientific and managerial work and concentrated her efforts on cossacks research.

The sources base allowed analyzing the previously unrevealed archive activity of Olena Apanovych during 1944–1950th in TsDIA URSR. It was summarized that the scientist not only conducted research on cossacks but also conducted a significant work on systematization and analysis of documental funds of previous periods. Special contribution made to manuscripts department of TsNB AN URSR. She systematized significant amount of archives and revealed the two new scientific topics: Ukrainian manuscript and bibliographical analysis of Volodymyr Vernadskyy activities. Especially important were the analysis of the academic's diary and other documents of the first president of UAN as well as preparation of scientific analyses and monographies on different related to V.I. Vernadskyy matters.

A very important aspect of civil activities of Olena Apanovych is her role in equality movement. Despite Ukrainian Women Association named after Olena Teliha was already working towards national and cultural upheaval of Ukraine, the famous historian was an active participant and promoter of the process. That is why she appointed as an Honourable Member of the Association.

The paper also analyses not a well-known activity of Olena Apanovych as a director of the historical heritage department of the Kyiv Branch of the Association of History and Culture. In 1966, she was a founder of the Association, a board member and a director of the historical heritage department. During her term, the association became

the leading organization in Kyiv. She was coordinating famous scientists and historical heritage preservers. Among other projects, she leded Pechersk fortification preservation, which is now a part of Kyiv-Mohyla Academy, Golden Gates, Florovsky monastery and other historical sites. She also contributed to register of Kyiv sites foundation, when the first Podil inventorization has conducted.

It was proved that the main topic of Olena Apanovych's research was not only cossacks but also preservation and popularization of cossacks' heritage. The scientist was among ideologists of cossacks heritage preservations both movable and immovable. She approached it systematically and tried to rise national self-identification of Ukrainians. This includes historical heritage of cossacks preservation, heritage register, and educational events. Importantly, the main project of Olena Apanovych in cossacks heritage preservation, where she was the main leader and concept former, which was the historical and cultural center on Khortytsia. She saw it as a future pantheon of cossacks' fame. Despite some of her ideas (on reburial of cossacks' leaders in Khortytsia) were not supported by the party leaders, anyway she engaged a great quantity of scientists and civil society to heritage popularization and caused significant mind shift in society as a whole. Due to these factors, management of the Soviets was slowing the project down. In times of reconstruction when she cloud realize the projects again, she leded two expeditions: "Zaporizka Sich: destructed and preserved" in 1989 and 1990. As it predicted this could draw attention not only by scientific centers but it could activate local civil society to cultural heritage preservation activities.

Keywords: Olena Apanovych, historian, scientific activity, civil activism, Ukrainian cossacks history, heritage preservation, Soviet / post-Soviet scientist.

Підписано до друку 03.09.2020 р. Формат видання 60x84/16.
Ум. др. арк. 1,16. Тираж 104 пр. Зам. № 0-51.
Київський університет імені Бориса Грінченка.
04053, м. Київ, вул. Бульварно-Кудрявська, 18/2.
Свідоцтво про внесення до Державного Реєстру
ДК № 4013 від 17.03.2011 р.